

## Scheiding of blijvend samen op weg?

Bijdrage Dineke Houtman, aan de studiedag “Wat heeft de Kerk met Israël” op 7 november 2018.

### Kruisende paden

In 2007 verscheen een boek met de provocerende titel “The Ways that Never Parted”,<sup>1</sup> waarin het traditionele model van de “Parting of the Ways” ter discussie werd gesteld.

Volgens dat traditionele model begon de Jezus-beweging als joodse sekte, maar werd de boodschap over Jezus al gauw vooral ook populair bij niet-joden.<sup>2</sup> Dit leidde tot een conflict tussen leiders die vonden dat heidenen die bij de Jezus-beweging wilden horen eerst joods moesten worden en leiders die vonden dat dat onnodig was.<sup>3</sup> De rekkelijken, bij monde van Jacobus, waren van mening dat aan de heidenen geen al te zware lasten moesten worden opgelegd, het zou voldoende moeten zijn als ze zich duidelijk zouden distantiëren van iedere vorm van afgodendienst.<sup>4</sup> Paulus, die zichzelf zag als een apostel voor de heidenen, streefde ernaar om gemeenten te stichten waar deze bekeerlingen van buitenaf zich thuis zouden voelen, een plaats zonder onderscheid tussen Jood en Griek.<sup>5</sup> Voor de Joodse christenen leidde dit streven echter uiteindelijk juist tot verwijdering van de andere Joodse groeperingen die waren gericht op het bewaren van de eigen identiteit.

Na de verwoesting van de Tempel in 70 verwijdde die kloof tussen Joodse christenen en andere Joodse groeperingen zich. In een poging de Joodse identiteit en religie te redden na de val van de Tempel, werd het rabbijnse jodendom intoleranter naar afwijkende groeperingen, de zogenaamde *minim*. Er kwamen speciale regels voor Joodse ketters en er werd een zegenspreuk tegen hen ingelast in het achttiengebied. Deze gold overigens alle afwijkende groeperingen en niet alleen de Joodse christenen. De afwijzing van Joodse christenen door de nieuwe rabbijnse autoriteit viel samen met de enorme aanwas van niet-Joodse leden in de jonge Jezus beweging. Toen deze heiden-christenen de dominante meerderheid werden, begonnen zij zich te beschouwen als de wettige gemeente van God die het werk van het volk Israël zou moeten voortzetten.

Ook meer aardse redenen kunnen een rol hebben gespeeld bij de scheuring.<sup>6</sup> Na de verwoesting van de Tempel stelde Vespasianus een belastingmaatregel in, de zgn. *Fiscus Judaicus*, die Joden verplichtte het bedrag dat zij eerder aan de Tempel in Jeruzalem afdroegen, nu bij te dragen aan de Romeinse schatkist.<sup>7</sup> Aanvankelijk gold deze belasting etnische Joden, maar onder keizer Domitianus<sup>8</sup> werd de verplichting uitgebreid naar allerlei verwante groepen, zoals proselieten en christenen. Deze maatregel werd door zijn opvolger, keizer Nerva, weer teruggedraaid, waardoor diegenen die afstand hadden genomen van het jodendom gevrijwaard bleven van de belasting. Hierdoor werd dus een sterker onderscheid gemaakt tussen de etnische en de religieuze component in de joodse identiteit. Wanneer een etnische Jood weigerde deze belasting te betalen, gaf bij daarmee te kennen niet meer als een religieuze jood beschouwd te willen worden, en werd daarmee voor het jodendom dus formeel een afvallige. Ook dat bracht dus scheiding tussen de Joodse christenen en het rabbijnse jodendom.

In Palestina leidde de tweede joodse opstand, onder de charismatische Bar Kocha tot verdere spanningen binnen de joodse gemeenschap. Joodse volgelingen van Jezus hadden grote moeite met het messiaanse karakter van de Bar Kochba beweging, wat vervolgens door de opstandelingen weer werd gezien als gebrek aan solidariteit met de Joodse zaak.

---

<sup>1</sup> A.H. Becker and A.Y. Reed, eds., *The Ways That Never Parted : Jews and Christians in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Minneapolis: Fortress Press).

<sup>2</sup> Voor een goede beschrijving, zie S. Schoon, *Onopgeefbaar Verbonden : Op Weg Naar Vernieuwing in De Verhouding Tussen De Kerk En Het Volk Israël* (Kampen: Kok, 1998), 37-58.

<sup>3</sup> Het verslag daarover vinden we in Handelingen 15.

<sup>4</sup> Hand 15:13-29.

<sup>5</sup> Gal 3:28.

<sup>6</sup> Zie bijv. M. Heemstra, *The Fiscus Judaicus and the Parting of the Ways* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2010).

<sup>7</sup> Josephus, *Joodse Oorlog*, 7.218.

<sup>8</sup> Titus Flavius Domitianus, Romeins keizer van 81-96.

Aan christelijke zijde ontwikkelde zich verder geleidelijk aan de leerstelling van de goddelijkheid van Christus, een ontwikkeling die tenslotte de breuk met het rabbijnse jodendom onvermijdelijk en onomkeerbaar leek te maken. Maar was dat ook zo?

### Aantrekking en afstoting

De combinatie van tegelijk jood- en christen-zijn werd steeds lastiger. Christelijk joodse groeperingen als de Nazoreeërs en de Ebionieten vielen tussen de wal en het schip en kwamen steeds meer in een isolement terecht. De snelgroeiende heiden-christelijke kerk claimde de erfenis van het volk Israël te hebben overgenomen en dulde geen afzonderlijke joodse aanspraken meer. Het begrip Israël werd van een concreet volk vergeestelijkt tot symbool voor het volk van God in Christus.

In schetsen van de vroege relatie tussen jodendom en christendom wordt vaak gegrepen naar familiemetaforen, van ouder en kind, of twee kinderen van dezelfde ouder,<sup>9</sup> waarbij de laatste decennia de nadruk is komen te liggen op het laatste, het broers- of zussen-model. Het mooie van dit model is dat het zowel de overeenkomsten als de verschillen verklaart en dat het dynamisch is, waarbij ook ruimte is voor het verschil dat er soms is tussen de gevoelde relatie en de werkelijke relatie. Relaties kunnen in een bepaalde fase verslechteren, maar er is ook altijd weer toenadering mogelijk op basis van de erkenning van de basale verwantschap.

En dat is ook wat we in de loop van de geschiedenis hebben gezien. Hoewel door de tijden heen de Kerk meestal het tegendeel is geweest van een goede broer of zus, maar door vervolgingen en vernederingen hard de strijd is aangegaan met het jodendom, zijn er ook altijd aan beide zijden verlichte geesten geweest die toenadering hebben gezocht. Ik ga met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis en noem een paar voorbeelden.

### Christelijke interesse

Al vanaf de tijd van de vroege kerkvaders is er van christelijke zijde interesse geweest voor joodse bronnen. Origenes<sup>10</sup> noemt bijvoorbeeld regelmatig in zijn werken zijn “joodse leermeester”. Ook van Hieronymus,<sup>11</sup> die zo’n anderhalve eeuw later leefde is bekend dat hij een imposante kennis had van het Hebreeuws en Aramees. Kennis die hij had opgedaan bij Joodse leermeesters en die hij verwerkte in zijn bijbelcommentaren.<sup>12</sup>

In de middeleeuwen ontstond er bij de franciscanen een traditie om zich – in navolging van Hieronymus – te verdiepen in de rabbijnse literatuur voor de verdieping van hun eigen begrip van de Bijbel.<sup>13</sup> Ze waren daarbij vooral geïnteresseerd in de letterlijke bijbeluitleg. De beroemdste vertegenwoordiger van deze franciscaanse traditie is ongetwijfeld de Franse exegeet Nicolaas van Lyra<sup>14</sup>, een groot geleerde die zich niet alleen bekwaamde in het bijbels Hebreeuws maar ook in

---

<sup>9</sup> Met name joodse geleerden hebben het beeld van twee kinderen uit hetzelfde gezin ontwikkeld, waarmee zij zowel de oorspronkelijke familieverwantschap wilden aangeven als de zelfstandigheid van de beide godsdiensten ten opzichte van elkaar, zie bijvoorbeeld D. Flusser, “Het schisma tussen Jodendom en Christendom”, in: idem, *Tussen oorsprong en schisma. Artikelen over Jezus, het Jodendom en het vroege Christendom*, Hilversum 1984, 307-338; J. Neusner, *De Joodse wieg van het Christendom*, Kampen 1984, 9-12, 31-33; A.F. Segal, *Rebecca's Children. Judaism and Christianity in the Roman World*, Cambridge/London 1986; H. Perelmuter, *Siblings: Rabbinic Judaism and Early Christianity at Their Beginnings*, Mahwah 1989.

<sup>10</sup> Alexandrië, ca. 185-254.

<sup>11</sup> Stridon, ca. 347 - † Bethlehem 420.

<sup>12</sup> Zie bijv. B. Kedar-Kopfstein, “Jewish Traditions in the Writings of Jerome”, in: D.R.G. Beattie & M.J. McNamara, *The Aramaic Bible*, 420-430; J. Lössl, “Hieronymus und Epiphanius von Salamis über das Judentum ihrer Zeit”, *Journal for the Study of Judaism* 33/4 (2002), 411-436.

<sup>13</sup> Zie bijv. Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1983<sup>3</sup>, 329-355, 360-366.

<sup>14</sup> 1270-1349.

Talmoed, Midrasj en middeleeuwse joodse commentaren.<sup>15</sup>

In het vroegmoderne Europa leidde de Reformatie tot toenadering tot het Jodendom, hoewel we helaas ook maar al te goed de andere kant kennen. De positieve ontwikkeling was de herwaardering van de Hebreeuwse Bijbel ten koste van de Septuagint en de Vulgaat als meest betrouwbare getuige van de geopenbaarde Schrift.<sup>16</sup> In diezelfde periode werd ook de kabbala ontdekt door christelijke theologen en omarmd als goddelijke openbaring.

In de 17<sup>e</sup> eeuw werd de studie van de nabijbelse joodse literatuur vooral een protestantse aangelegenheid. Een van de belangrijkste wetenschappers op het gebied van de joodse studies uit die periode was Johannes Buxtorf<sup>17</sup>. Deze briljante geleerde bestudeerde niet alleen de Targom en de Talmoed, maar maakte ook studie van de joodse geschiedenis.<sup>18</sup>

In de 18e eeuw ontstond in West-Europa onder invloed van de geest van de Verlichting naast de traditionele theologiebeoefening ook aandacht voor het historisch verstaan van de Bijbel. Onderdeel daarvan was een zoektocht naar de historische Jezus en daarmee ook naar de taal die hij zou hebben gesproken, de zogenaamde *Sprache Jesu Forschung*.<sup>19</sup> Deze ontwikkeling ging verder in de 19<sup>e</sup> eeuw met o.a. Wellhausen en Dalman.<sup>20</sup>

Na de ontdekking van het belang van de joodse bronnen en de zoektocht naar de historische inbedding van het Nieuwe Testament, richtte in de laatste halve eeuw de aandacht zich op het opnieuw overdenken wie Jezus en Paulus nu eigenlijk waren. Wat hun relatie was tot het jodendom waartoe ze van geboorte behoorden en wat hun boodschap was. Daardoor dringt steeds meer het besef door dat Jezus en Paulus nooit hun jodendom vaarwel hebben gezegd. En dat besef heeft vervolgens grote invloed gehad op hoe we het Nieuwe Testament lezen en onszelf als gelovigen uit de volken verstaan.<sup>21</sup>

### **De reactie van joodse zijde**

Hoe is er door de eeuwen heen gereageerd aan joodse zijde op deze christelijke interesse? En waren er, behalve contacten onder dwang of gemotiveerd uit angst, ook vrijwillige toenaderingen van joodse zijde?

In grote lijnen zien we drie soorten reacties: afkeuring, wantrouwen, maar ook erkenning.<sup>22</sup>

Afkeuring: De motieven van christelijke geleerden om zich te verdiepen in het joodse erfgoed waren

---

<sup>15</sup> Zie bijv. D. Copeland Klepper, "Nicholas of Lyra and Franciscan Interest in Hebrew Scholarship", in: Ph.D.W. Krey & L. Smith (red.), *Nicholas of Lyra. The Senses of Scripture*, Leiden [etc.] 2000, 289-311.

<sup>16</sup> Zie bijv. C. Houtman, "The Protestant Passion for the Hebrew Bible Reconsidered", in: P.N. Holtrop, F. de Lange & R. Roukema (red.), *Passion of Protestants*, Kampen 2004, 73-93.

<sup>17</sup> Duitsland, 1564-1629.

<sup>18</sup> Zie bijv. S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*, Leiden [etc.] 1996, 155-166.

<sup>19</sup> Zie bijv. het beroemde overzicht van A. Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*, Tübingen (1906) 1984<sup>9</sup>, m.n. 279-293. Zie verder J.P. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus*, New York [etc.] 1991, 255-268.

<sup>20</sup> In de 19<sup>e</sup> eeuw was bijvoorbeeld de beroemde Lutherse bijbelgeleerde Julius Wellhausen (1844-1918) ervan overtuigd dat Jezus Aramees sprak en dat ook de Evangelien gebaseerd waren op Aramese originelen die pas later in het Grieks zouden zijn vertaald. Volgens hem schemeren er hier en daar nog sporen van het oorspronkelijke Aramees door de over het algemeen goed lopende Griekse vertaling heen. Zie bijv. J. Wellhausen, *Einleitung in Die Drei Ersten Evangelien*, 2 ed. (Berlin: Georg Reiner, 1911), 9. Zijn tijdgenoot, de Duitse bijbelwetenschapper en oriëntalist Gustaf Dalman (1855-1941) maakte serieus studie van deze kwestie in twee belangrijke werken, *Die Worte Jesu* en *Jesus-Jeshua*.

<sup>21</sup> Voor de uitgebreide literatuur over dit onderwerp, zie de nuttige bibliografie van Hans Schraevesande, <https://www.joods-christelijke-dialogue.nl/images/artikelen/Bibliografie-bij-symposium.pdf>

<sup>22</sup> Zie bijv. H.-M. Kirn and A. Houtman, "Christian Interest in Jewish Religious Works: Two Sides of a Coin. An Enduring Challenge for Jewish-Christian Dialogue.," *Reformed World* 59, no. 3 (2009): 190-95.

niet altijd positief. De nieuw opgedane kennis werd regelmatig misbruikt voor polemische of voor missionaire doeleinden. In reactie daarop ontstonden twee soorten geschriften: apologetische literatuur die erop gericht was om bekeringen tot het christendom te ontmoedigen,<sup>23</sup> en polemische literatuur die hard van leer trok tegen het christendom.<sup>24</sup> Deze laatste geschriften werden soms in de landstalen geschreven zodat ook niet-joden er kennis van konden nemen.

Er was nog een andere reden voor de afkeuring en die lag in het praktische gegeven dat de christenen die zich wilden verdiepen in de joodse bronnen afhankelijk waren van joodse leraren. De meningen daarover waren sterk verdeeld. De tegenstanders waren bang dat de christenen ermee aan de haal zouden gaan, zoals ook gebeurd was met de Hebreeuwse Bijbel. Een middeleeuwse midrasj illustreert dit mooi:<sup>25</sup>

Toen de Heer tot Mozes sprak “schrijf deze woorden op” (Exod 34:27) verzocht Mozes om ook de Misjna te mogen opschrijven. Maar omdat de Heilige Gezegend zij Hij voorzag dat de volken in de toekomst de Tora in het Grieks zouden vertalen en zouden zeggen “Wij zijn Israël” – en tot op vandaag is de balans verstoord – zei de Heilige Gezegend zij Hij tot hen, dat wil zeggen tot de afgodendienaars, “Jullie zeggen dat jullie mijn kinderen zijn. Ik weet niet anders dat zij die mijn geheim bezitten mijn kinderen zijn.” En wat is dat? Dat is de Misjna, die mondeling is overgeleverd.

Het woord dat hier gebruikt wordt voor “geheim” is *mysterion*, het Griekse leenwoord dat door de kerkvaders werd gebruikt voor de verborgen spirituele betekenis van de Bijbel en voor de rituelen, zoals bijvoorbeeld het Heilig Avondmaal. Zoals het voor niet-christenen verboden was om deel te nemen aan het Heilig Avondmaal, zo zou het voor niet-joden verboden moeten zijn om kennis te nemen van de mondelinge leer. Deze midrasj toont aan dat er ook aan joodse zijde goede kennis was van de christelijke traditie

Dan het wantrouwen. Zoals al gezegd was er wantrouwen dat christenen aan de haal zouden gaan met de joodse traditie en die zo – als het ware – zouden kolonialiseren. Een andere argwaan was dat christenen contact zochten met joden onder het mom van interesse, maar met de geheime agenda ze te willen bekeren. Ten derde was er angst voor corruptie van de leer als hij in christelijke handen kwam. Door al dan niet bewuste veranderingen in de overlevering en in vertalingen zou de geopenbaarde leer gecorrumpeerd kunnen raken. Ondanks, of misschien juist vanwege deze argwaan, was er wel intensieve samenwerking tussen joodse redacteuren en christelijke uitgeverij in de grote edities van de rabbijnenbijbels en de Talmoed.

Erkenning. Uit het onderzoek van de laatste decennia is gebleken dat er, langer dan eerder gedacht, contact is gebleven tussen joden en christenen in de oudheid. Men kende elkaar en elkaars werk. Ook in de latere tijd, vooral in de tijd van het humanisme (15<sup>e</sup> 16<sup>e</sup> eeuw) waren er veel contacten. Met name in Italië ontstond ook zoiets als een joods-humanistische beweging die nauw aansloot bij de christen-humanisten, denk bijvoorbeeld aan geleerden als Messer Leon<sup>26</sup> of Azarja de Rossi<sup>27</sup>. Het is bekend dat in deze periode joodse en christelijke geleerden wederzijds kennisnamen van elkaars werk. Soms ontstonden er zelfs nauwe vriendschappen tussen christelijke geleerden die kwamen studeren bij joodse collega's. Bekend is bijvoorbeeld de hartelijke relatie tussen Elia Levita<sup>28</sup> en zijn

---

<sup>23</sup> Bijv. Isaak van Troki, *Chizzoeck Emoena*, een werk uit de 16e eeuw dat postuum werd geprint.

<sup>24</sup> Bijv. Leon Modena, *Magen va-Cherev* uit 1704

<sup>25</sup> Midrasj Tanchoema *Ki Tissa* 34.

<sup>26</sup> Italië, ca 1420-1498.

<sup>27</sup> Italië, ca 1511-1578.

<sup>28</sup> Duitsland-Italië, 1469-1549.

patroon Kardinaal Egidio da Viterbo<sup>29</sup>.

### **Conclusie**

Kortom: Het gaat te ver om te zeggen dat de wegen tussen jodendom en christendom nooit gescheiden zijn, er is onmiskenbaar een ernstige breuk geweest. Maar de geschiedenis heeft aangetoond dat er ook altijd weer tegenbewegingen waren en perioden waarin men elkaar opzocht. In de grillige gang van de geschiedenis hebben onze wegen zich steeds weer gekruist en zijn we soms zelfs even weer samen opgetrokken. Af en toe op dezelfde weg, andere keren op parallelle wegen, maar beiden op zoek naar de betekenis van de Heilige Schrift en de komst van het koninkrijk van God. Daarin zijn we onopgeefbaar verbonden!

---

<sup>29</sup> Italië, 1469-1532.